

СІНАНІМІЧНАЕ БАГАЦЦЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ МОВЫ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

Артыкул прысвечаны аналізу фразеалагічных сінонімаў у моватворчасці Якуба Коласа, якая характарызуецца вялікай колькасцю сінанімічных фразеалагічных адзінак. Мэта работы – разгледзець асаблівасці фразеалагічнай сінаніміі, якая надзвычай шырока прадстаўлена ў творах Якуба Коласа, вылучыць сінанімічныя рады ФА паводле сінтаксічнай суаднесенасці, вызначыць семантычна тоесныя і семантычна розныя сінанімічныя ФА, выявіць стылістычную ролю паралельнага ўжывання фразеалагізмаў-сінонімаў у адным мікракантэксце. Фразеалагізмы-сінонімы ўтвараюць сінанімічныя пары і рады. У сінанімічныя рады ўключаюцца агульнамоўныя і ўласна аўтарскія фразеалагізмы. Сінанімічныя рады могуць складацца з фразеалагізмаў-сінонімаў, якія супадаюць па сваёй структуры (маюць структуру сказа, словазлучэння ці спалучэння слоў) ці адрозніваюцца. На аснове гэтага вылучаюцца аднаструктурныя, падобнаструктурныя і рознаструктурныя фразеалагічныя сінонімы. Фразеалагізмы-сінонімы мовы твораў Якуба Коласа могуць быць семантычна тоеснымі (поўнасю супадаюць значэнні) ці семантычна рознымі (маюць адрозненні ў аб'ёме значэння ці ў адценнях значэння). Выкарыстанне фразеалагізмаў-сінонімаў побач у адным мікракантэксце садзейнічае стварэнню пэўных стылістычных эфектаў: градацыі, якая заключаецца ва ўзмацненні стылістычнага значэння фразеалагізма.

Пытанне сінаніміі фразеалагічных адзінак (далей – ФА) з’яўляецца даволі цікавым, але да гэтага часу яшчэ канчаткова не вырашаным. Да праблемы вывучэння фразеалагічных сінонімаў звярталіся рускія мовазнаўцы У.П. Жукаў, А.М. Чапасава, М.І. Сідарэнка, І.Б. Голуб і беларускія І.Я. Лепешаў, З.А. Рудакоўская і інш. На сённяшні дзень беларускія лінгвісты разглядаюць розныя аспекты фразеалагічнай сінаніміі: дыялектныя фразеалагізмы-сінонімы [1], сінанімічныя ФА са структурай сказа ў беларускай мове [2], фразеалагізмы-сінонімы са структурай спалучэння слоў [3] і інш.

Фразеалагічнымі сінонімамі, на думку М.І. Сідарэнка, з’яўляюцца адзінкі, “якія ў зыходнай форме маюць адну і тую ж паняццыйную суаднесенасць, агульную прадметную суаднесенасць і лексіка-семантычную спалучальнасць” [4, с. 200].

У.П. Жукаў ва ўступнай частцы да “Тлумачальнага слоўніка фразеалагічных сінонімаў рускай мовы” вызначае фразеалагічныя сінонімы як “фразеалагізмы з блізкім значэннем, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, як правіла, суадносяцца з адной часцінай мовы, валодаюць часткова падобнай ці (радзей) аднолькавай лексіка-фразеалагічнай спалучальнасцю, але адрозніваюцца адзін ад другога адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай, а часам тым і другім адразу” [5, с. 4].

Як “тоесныя або блізкія па значэнні фразеалагізмы, якія могуць адрознівацца стылістычнай афарбоўкай, сферай ужывання”, разумее фразеалагічныя сінонімы І.Б. Голуб. “Пры гэтым трэба лічыць сінонімамі і такія фразеалагізмы, у якіх паўтараюцца пэўныя кампаненты”. Фразеалагізмы, “якія часткова супадаюць па сваім складзе, але маюць у аснове розныя вобразы, носяць сінанімічны характар”. Нельга адносіць да сінонімаў фразеалагізмы, “якія падобныя па значэннях, але адрозніваюцца спалучальнасцю і ўжываюцца ў розных кантэкстах” [6, с. 124].

З’ява сінаніміі фразеалагізмаў вельмі блізкая да з’явы варыянтнасці, што выклікае шматлікія спрэчныя пытанні. І.Я. Лепешаў у “Прадмове” да “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” прыводзіць крытэрыі размежавання варыянтнасці і сінаніміі фразеалагічных адзінак, зыходзячы з якіх можна правесці мяжу паміж гэтымі паняццямі: 1) у адрозненне ад сінонімаў фразеалагічныя варыянты захоўваюць “непарушнасць унутранай формы фразеалагізма з пераменным складам кампанентаў”; 2) варыянты аднаго фразеалагізма заўсёды маюць аднолькавую экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку; 3) варыянты фразеалагізма “заўсёды аднатыпныя па функцыянальнай замацаванасці за пэўным стылем”; 4) варыянты аднаго і таго ж фразеалагізма “заўсёды ўзаемазамяняльныя ў любых кантэкстах”; 5) “розныя варыянтныя відазмяненні фразеалагізма (фанетычныя, марфалагічныя, словаўтваральныя і лексічныя) заўсёды адбываюцца ў рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі”; 6) “калі мнагазначны фразеалагізм мае пераменны склад кампанентаў ва ўсіх сваіх значэннях – перад намі з’ява варыянтнасці” [7, с. 9-11]. Калі ў адных значэннях фразеалагізм здольны вар’іравацца, а ў другіх не – мы маем справу з сінаніміяй.

Прымаючы пад увагу ўсе прыведзеныя вышэй азначэнні, мы схільныя адносіць да фразеалагічных сінонімаў блізкія або тоесныя па структуры ФА, якія валодаюць аднолькавай лексіка-фразеалагічнай спалучальнасцю, але могуць мець адрозненні ў аб’ёме значэння ці адценнях значэння.

Мэта нашага артыкула – разгледзець асаблівасці фразеалагічнай сінаніміі, якая надзвычай шырока прадстаўлена ў творах Якуба Коласа, вылучыць сінанімічныя рады ФА паводле сінтаксічнай суаднесенасці, вызначыць семантычна тоесныя і семантычна розныя сінанімічныя ФА, выявіць стылістычную ролю паралельнага ўжывання фразеалагізмаў-сінонімаў у адным мікракантэксте.

Мова твораў Якуба Коласа надзвычай багата сінанімічнымі ФА. Сярод усіх фразеалагізмаў мовы твораў Якуба Коласа (3580 ФА) у сінанімічныя адносіны ўступаюць 1032 ФА (28% ад агульнай колькасці ФА). Яны ўтвараюць 359 сінанімічных радоў. Фактычны матэрыял дазваляе вылучыць тыпы сінанімічных радоў паводле сінтаксічнай суаднесенасці. У мове твораў Якуба Коласа ў сінанімічныя адносіны ўступаюць фразеалагізмы, якія маюць:

1) структуру словазлучэння: *бота не варты – пяты не варты; капля ў моры – пясчынкі ў моры; рваць на сабе валасы – ламаць рукі; авалодаць сабой – браць сябе ў рукі і інш.*

2) структуру сказа: *валасы пасталі дуба – мароз па скуры прабягае – мурашкі бегаюць па целе – сэрца халадзе – калені трасуцца – кроў стыне ў жылах – кроў прыйшла ў галаву – шапка паднімаецца на галаве – холад пашоў па скуры; язык адняўся – язык прыліп – язык анямеў; кроў у жылах грае – кроў закіпела і г.д.*

3) структуру спалучэння слоў: *на відавоку – на віду; на вока – на нюх; у прах – у пух і прах – у пыл; бяда і смех – смех і грэх і інш.*

Чацвёрты тып змешаны, калі ў сінанімічны рад уключаюцца ФА, якія маюць структуру словазлучэння, спалучэння слоў і сказа: *што называецца – як кажуць – казаў той; сказа і словазлучэння: што ты зробіш – нідзе не дзенецца; спалучэння слоў і словазлучэння: ні рыба ні мяса – сярэдняй рукі; сказа і спалучэння слоў: куды вочы глядзяць – у свет.*

Адпаведна вылучаюцца аднаструктурныя, падобнаструктурныя і рознаструктурныя фразеалагічныя сінанімы. Аднаструктурныя фразеалагізмы-сінанімы маюць аднолькавую мадэль, яны ўзаемазамяняльныя ў аднолькавых сінтаксічных пазіцыях (*што за ліха – што за чорт, кашы не зварыш – піва не зварыш, як на іголках – як на шыле і інш.*). Падобнаструктурныя фразеалагізмы-сінанімы маюць граматычныя апорны кампанент, выражаныя адной і той жа часцінай мовы (дзеясловам, назоўнікам, прыметнікам і г.д.): *даць па шапцы – каленам пад зад стукнуць – даць па карку (у 2-м знач.), задаваць храпака – хварэць на пана, даць чэсць – браць пад казырок і інш.*). Рознаструктурныя фразеалагічныя сінанімы могуць быць часткова ўзаемазамяняльнымі (*мала кашы еў – молада-злётна, сяк-так – спусціўшы рукавы, не па сабе – як пад зямлёю (у 2-м знач.) і г.д.*).

Зыходзячы з таго, якое значэнне – тоеснае ці гранічна блізкае – маюць фразеалагічныя сінанімы, можна выдзеліць семантычна тоесныя і семантычна розныя фразеалагічныя сінанімы. Напрыклад, тоеснае значэнне ‘нічым не выяўляць сваіх думак, намераў, пачуццяў, жаданняў’ маюць фразеалагізмы-сінанімы *віду не паказваць і знаку не падаваць*.

Семантычная тоеснасць фразеалагізмаў-сінанімаў тлумачыцца сэнсавай блізкасцю слоў, адпаведных кампанентам, аднаструктурнасцю і аднолькавым ўтварэннем: *зашыць губу, зачыніць губу – змаўчаць; памяняць кій на булаўку, змяняць быка на індыка – памыліцца ў разліках, з дрэннага выбраць горшае, ісці ў дзела і ісці ў ход – знаходзіць прымяненне, скарыстоўвацца і інш.*

Фразеалагізмы-сінанімы часам маюць пэўныя адрозненні ў абзначэнні аб’екту дзеяння. Параўнаем ФА *боўтацца на мелкім месцы* ‘не мець дастатковых здольнасцей (ведаў, вопыту і г.д.), каб зрабіць што-н. значнае’ і *мелка плаваць* ‘не мець дастатковых здольнасцей, сіл, ведаў у якой-н. справе; займаць нязначнае службовае або грамадскае становішча’; *на паверку* ‘на самай справе, у сапраўднасці’ і *на справе* ‘па сутнасці, на практыцы, у сапраўднасці’; *падвесці міну* пад каго ‘падманам або тайнымі дзеяннямі падарваць чый-н. аўтарытэт, прычыніць непрыемнасці каму-н.’ і *падлажыць свінню каму* ‘падстроіць цішком якую-н. непрыемнасць, под-

ласць і г.д. каму-н.́; *апускаць галаву* 'адчайвацца, аддавацца душэўнай горычы, сумаваць, маркоціцца' і *звешваць галаву* 'сумаваць' і інш. "Аднак пры такіх індывідуалізаваных значэннях фразеалагізмаў іх агульныя семантычныя прыкметы выходзяць на першы план, што вызначае сінанімічнасць ФА" [7, с. 14].

Паміж фразеалагічнымі сінанімамі назіраюцца адрозненні ў адценнях значэння, звязаных з абазначэннем ступені праяўлення дзеяння. Напрыклад, *паказаць, па чым фунт сушанага ліха* (інд.-аўт.) 'жорстка пакараць, правучыць каго-н., каб непанадна было' і *паказаць, дзе рак зімуе* 'правучыць, пакараць каго-н.'

Часам фразеалагізмы-сінанімы адрозніваюцца адценнямі значэння, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць дзеянне, параўн.: ФА *здатны на язык* 'колкі, дасціпны, знаходлівы ў спрэчках (чалавек)' і *далёка за словам не ходзіць* 'дасціпны, знаходлівы, кемлівы ў размовах'.

Асаблівую цікавасць, на наш погляд, уяўляюць коласаўскія фразеалагізмы-сінанімы, якія ўтвараюць сінанімічныя рады разам з агульнамоўнымі ФА. Напрыклад, у сінанімічны рад са значэннем 'пакарыцца, падпарадкавацца', акрамя агульнамоўных фразеалагізмаў *станавіцца на калені* і *сагнуць калені*, уваходзіць аўтарская ФА *гнуцца да самых кален*. Семантычна тоеснымі з'яўляюцца, напрыклад, фразеалагізмы-сінанімы, якія ўтвараюць сінанімічны рад са значэннем 'памерці, быць пахаваным': *ляжаць пад крыжам*, *патрапіць пад крыж хваёвы*, *патрапіць да Пятруся ў Церабяжы*. Апошнія два фразеалагізмы пазначаны ў слоўніку паметамі адпаведна *інд.-аўт.* і *дыял.*, што сведчыць аб выкарыстанні Коласам не толькі агульнанародных ФА, але і ўласна аўтарскіх і дыялектных.

Сінанімія фразеалагізмаў мовы твораў Якуба Коласа ў многім з'яўляецца адбіткам сінаніміі агульналітаратурнай мовы. Аднак вылучаныя намі сінанімічныя рады ўключаюць як агульнамоўныя фразеалагізмы-сінанімы, так і коласаўскія. У сувязі з гэтым немалаважнае значэнне надаецца вызначэнню тыповых адрозненняў паміж агульнавядомымі і індывідуальна-аўтарскімі фразеалагічнымі сінанімамі.

Часам назіраюцца адрозненні ў абазначэнні аб'ёму дзеяння, прыкметы і г.д., выражаных коласаўскай і агульнамоўнай ФА. Намі зафіксаваны выпадкі, калі аўтарскі фразеалагізм, які ўваходзіць ў сінанімічны рад, з'яўляецца семантычна шырэйшым, чым агульнамоўны фразеалагізм-сінанім. Параўнаем: *гаманіць з небам* 'быць вельмі высокім' і *ўперціся ў неба* (інд.-аўт.) 'быць вельмі высокім, пераўзыходзіць па вышыні навакольныя прадметы'; *стаяць над магілаю* 'быць блізім к смерці' і *адной нагой ступаць на край магілы* (інд.-аўт.) 'быць блізім да смерці, напярэдадні знішчэння'; *стаць у тупік* 'аказацца ў цяжкім становішчы' і *ўперціся ў парог* (інд.-аўт.) 'трапіць у цяжкае, безвыходнае становішча, заблытацца' і інш.

Асаблівай увагі заслугоўваюць фразеалагізмы-сінанімы ў іх паралельным выкарыстанні ў адным кантэксце. Ужыванне побач з фразеалагізмам сінанімічнай яму фразеалагічнай адзінкі садзейнічае стварэнню градацыі, якая выяўляецца ў "паслядоўным нагнятанні ці, наадварот, паслабленні параўнанняў, вобразаў, эпітэтаў, метафар і іншых вобразных сродкаў мастацкай мовы" [8, с. 92]. Напрыклад: *Але непрыметна з'ехаў ён* [Мікола Зязюльскі] *на бз'ік, адышоў на задні план, страціў пашану і былую славу* [9, т. 9, с. 212], дзе сэнс фразеалагічнай адзінкі ўдакладняецца, адбываецца актуалізацыя фразеалагізма. Сінанімічныя фразеалагізмы *з'ехаць на бз'ік* 'заняпасці, страціць былую вартасць, сысці на нішто', *адысці на задні план* 'стаць нязначным, другарадным, страціць актуальнасць' і свабодныя словазлучэнні *страціць пашану і былую славу* ўтвараюць рад аднародных членаў сказа (аднародных выказнікаў).

Узмацненню стылістычнага значэння неадабрэння, нават асуджэння дапамагае выкарыстанне побач фразеалагізмаў-сінонімаў *бібікі біць* 'бяздзейнічаць, марнаваць час, гультаяваць', *ганяць сабак па вуліцы* 'бяздзейнічаць, гультаяваць': *Годзе, брат, табе бібікі біць, ганяць сабак па вуліцы, пара і за навуку!* – *Апошнія словы бацька сказаў да Міхася* [9, т. 4, с. 242].

У трылогіі "На ростанях" скарыстаныя ў адным мікракантэксце фразеалагізмы-сінонімы *зводзіць канцы з канцамі* 'з цяжкасцю спраўляцца з задавальненнем жыццёвых патрэбнасцей, знаходзячы выйсце з цяжкага матэрыяльнага становішча' і *кідацца ў розныя бакі* 'сяк-так перабівацца, з цяжкасцю задавальваць матэрыяльныя патрэбы' садзейнічаюць узмацненню семантыкі дзеяння: *Вось хоць бы і тутэйшы народ: бедны, ледзь-ледзь зводзіць канцы з канцамі, таўчэцца, кідаецца ў розныя бакі, шукаючы аддушшыны, і мала хто знаходзіць яе* [9, т. 9, с. 245].

Часам паралельнае ўжыванне фразеалагізмаў-сінонімаў ў адным мікракантэксце служыць узмацненню якаснай характарыстыкі дзеяння: *Сядзяць, шынелі нараспашку, Пусціўшы выпраўку на злом. Сядзяць, гутораць хто як можа, На свой манер, на свой узор* [9, т. 10, с. 341]; колькаснай характарыстыкі дзеяння: *І многа ж іх [бабак]: не змерыш крокам і не акінеш нават вокам; Стаяць радамі зухавата, Як на ўрачыстасці салдаты* [9, т. 6, с. 218].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што Якуб Колас шырока выкарыстоўвае фразеалагізмы-сінонімы як агульнамоўныя, так і ўласна аўтарскія, якія ўтвараюць 359 сінанімічных радоў. Паводле сінтаксічнай аформленасці ў мове твораў Якуба Коласа намі вылучаны фразеалагізмы-сінонімы, якія маюць структуру словазлучэння, спалучэння слоў і сказа. Багаты фактычны матэрыял дазваляе выдзеліць сінанімічныя ФА з тоеснай ці гранічна блізкай семантыкай. Апошнія ў сваю чаргу падзяляюцца паводле пэўных адрозненняў (у аб'ёме значэння і ў адценнях значэння). Функцыянальная роля адначасовага выкарыстання фразеалагізмаў-сінонімаў заключаецца ва ўзмацненні семантыкі фразеалагізмаў, павелічэнні сэнсавай нагрукі, якую нясуць на сабе ФА.

ЛІТАРАТУРА

1. *Касцючык, В.М.* Сінанімія і варыянтнасць у дыялектнай фразеалогіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / В.М. Касцючык. – Мн., 2000. – 21 с.
2. *Маршэўская, В.В.* Фразеалагізмы са структурай сказа: Манаграфія / В.В. Маршэўская. – Гродна: ГрДУ, 2003. – 116 с.
3. *Садоўская, А.С.* Фразеалагізмы-словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / А.С. Садоўская. – Мн., 2002. – 22 с.
4. *Сидоренко, М.И.* Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.И. Сидоренко. – Ленинград, 1986. – 32 с.
5. *Жуков, В.П.* Толковый словарь фразеологических синонимов русского языка / В.П. Жуков, М.И. Сидоренко, В.Т. Шклярков; Под ред. В.П. Жукова. – М.: ООО "Издательство Астрель", 2005. – 443 с.
6. *Голуб, И.Б.* Стилистика современного русского языка. Лексика. Фоника / И.Б. Голуб. – М.: Высшая школа, 1976. – 208 с.
7. *Лепешаў, І.Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 1993. – Т. 1. – 590 с.
8. *Квятковский, А.* Поэтический словарь / А. Квятковский. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 376 с.
9. *Колас, Я.* 36. тв.: у 14 т. / Я. Колас – Мн.: Мастацкая літаратура, 1972 – 1978 гг.